

આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ રચિત

સ્તોત્ર-સરિતા

ડૉ. મીતાબેન જે. વ્યાસ

ભારતીય સાહિત્યમાં ઊર્મિકાવ્યની સમૃદ્ધ પરમ્પરા પ્રાપ્ત થાય છે. ઊર્મિકાવ્ય લઘુ છતાં આત્મસંવેદનાપૂર્ણ, સંગીતમય, ઊર્મિ આવેગથી સભર હોય છે. જેમાં માનવભાવનો સ્વયમ્ભૂ આવિષ્કાર આત્મનિવેદન શૈલીમાં જોવા મળે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં એક-એકથી સુન્દર સ્તોત્ર મળે છે. યજુર્વેદની રુદ્રાધ્યાય સ્તુતિ તેના દૃષ્ટાન્ત સ્વરૂપે છે. જે ભાવસ્પન્દનથી ભરપૂર, સહજ, સરલ શૈલીમાં અભિવ્યક્ત થયું છે. સ્તુ ધાતુ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં આવે છે જેનો અર્થ થાય છે સ્તુતિ કરવી, પ્રાર્થના કરવી. આ ‘સ્તુ’ ધાતુને જુદાજુદા પ્રત્યયો લાગી સ્તોત્ર, સ્તુતિ, સ્તવન આદિ શબ્દો બને છે. સ્તોત્ર કાવ્યના મુખ્ય વિભાગમાં (૧) શૈવ સ્તોત્ર (૨) શાક્ત સ્તોત્ર (૩) વૈષ્ણવ સ્તોત્ર (૪) અન્ય દેવી-દેવતા સ્તોત્ર (૫) જૈન સ્તોત્ર (૬) બૌદ્ધ સ્તોત્રનો સમાવેશ થાય છે.

સ્તોત્રકાવ્યમાં ईશ્વરનું ગુણગાન કરીને કવિ પોતાના હૃદયની વેદના તથા આકાંક્ષા શ્રદ્ધાપૂર્વક વ્યક્ત કરે છે; જેને પ્રાર્થના કહેવાય છે. પ્રાર્થના દરેક ધર્મમાં હોય છે. પરન્તુ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક વિશેષતા જોવા મળે છે કે તેમાં નિજલીનતા અને કોમલતા વ્યક્ત કરતા ભક્તને ભગવાનના ઉદાર હૃદયનો પરિચય થાય છે. સ્તોત્રકાવ્યને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઉપાસનાનું શ્રેષ્ઠ સાધન માનવામાં આવ્યું છે. તેમાં રહેલી ગેયતા, લલિતતા, ભાવાર્દ્રતા, સંગીતમયતાને કારણે કાન્તાસમ્મિત ઉપદેશની અનુભૂતિ કરાવે છે. સ્તોત્રકાવ્યમાં કઠોરચિત્ત મનુષ્યને પરિપ્લાવિત કરવાની પ્રશંસનીય શક્તિ રહેલી છે.

આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિનું પ્રદાન ગુજરાતના સાહિત્ય જગત માટે અગમોલ, અવિસ્મરણીય છે. આચાર્યશ્રીએ વ્યાકરણ, અલંકાર, છન્દ, કોશ, મહાકાવ્ય આદિ ક્ષેત્રમાં નોંધનીય કૃતિઓ આપી છે. આમાં સ્તોત્રનું ક્ષેત્ર પણ અલિસ રહ્યું નથી. સ્તોત્ર સાહિત્યમાં તેઓએ કુલ ૬ કૃતિ રચી છે. જેમાં -

(૧) સકલાર્હત્ સ્તોત્ર (બૃહચ્વૈત્યવન્દનસ્તોત્ર)

- (૨) વિંશતિપ્રકાશ - (વીતરાગસ્તોત્ર)
- (૩) મહાદેવ સ્તોત્ર
- (૪) શ્રી અર્હન્નામસહસ્ર-સમુચ્ચય (સિદ્ધસહસ્રનામસ્તોત્ર)
- (૫) અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા
- (૬) અયોગ-વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા.

નો સમાવેશ થાય છે. આ દરેક સ્તોત્રનો ટૂંક પરિચય આ મુજબ છે.

(૧) સકલાર્હત્ સ્તોત્ર :

આ સ્તોત્રનું નામ તેના પ્રથમ શ્લોકના પ્રથમ પદ સકલાર્હત્ પરથી રાખવામાં આવ્યું છે. તેનું અન્ય નામ બૃહચ્ચૈત્યવન્દન પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કુલ ૩૩ પદ્યોનો^૧ સમાવેશ થયો છે. જેને ‘ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ના આરમ્ભમાં સ્થાન મળ્યું છે. આ એક માઙ્ગલિક સ્તોત્ર છે. જૈનોના પ્રતિક્રમણના આરમ્ભમાં આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવામાં આવે છે.

સ્તોત્રના પ્રારમ્ભમાં આવેલી બે ગાથામાં અર્હતપણને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યાં છે; કારણ કે અર્હતત્વથી જ અરિહંત ઓઢાયા છે. ત્યાર બાદની ગાથાઓમાં ચોવીસ તીર્થંકર પ્રભુને ક્રમશઃ વર્ણવાયા છે. જેમાં તીર્થંકર પરમાત્માની વિશેષતાઓ, અતિશયતાઓ, વિલક્ષણતાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક ગાથામાં પ્રત્યેક પરમાત્માની ભિન્ન-ભિન્ન આયામથી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. આ સ્તોત્ર પર ત્રણ ટીકાઓ રચાઈ છે. આ સ્તોત્રનો ગૂર્જરગિરામાં પદ્યાનુવાદ -ગદ્યાનુવાદ- વિવેચન પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) વીતરાગસ્તોત્ર :

આ સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઉત્તમ ભક્તિસ્તોત્ર છે. આચાર્યશ્રીના ભક્તહૃદયની ઉત્કટતા અહીં પ્રગટ થાય છે. આ સ્તોત્ર વીસ ભાગમાં વહેંચાયેલ હોવાથી “વિંશતિપ્રકાશ” તરીકે ઓઢાયા છે. આ સ્તોત્રમાં કુલ ૨૦ સ્તવો, દરેકમાં અધિકાંશ ૮-૮ શ્લોક છે કુલ ૧૮૬ પદ્યોનો સમાવેશ થયો છે. આ સ્તોત્રમાં વિષય-વૈવિધ્ય પુષ્કળ છે. જેમાં-

૧. ખરેખર ૨૬ પદ્યો છે. સં.

(૧) પ્રસ્તાવનાસ્તવ (૨) સહજાતિશયવર્ણનસ્તવ (૩) કર્મક્ષયજાતિશય વર્ણન સ્તવ (૪) સુકૃતાતિશય વર્ણનસ્તવ (૫) પ્રતિહાર્ય સ્તવ (૬) વિપક્ષનિરાસ સ્તવ (૭) જગત્કર્તૃત્વનિરાસ સ્તવ (૮) એકાન્તનિરાસ સ્તવ (૯) કલિપ્રશમ સ્તવ (૧૦) અદ્ભુત સ્તવ (૧૧) અચિન્ત્ય મહિમા સ્તવ (૧૨) વૈરાગ્ય સ્તવ (૧૩) વિરોધ સ્તવ (૧૪) યોગસિદ્ધ સ્તવ (૧૫) ભક્તિસ્તવ (૧૬) આત્મગર્હા સ્તવ (૧૭) શરણગમન સ્તવ (૧૮) કઠોરોક્તિ સ્તવ (૧૯) આજ્ઞાસ્તવ (૨૦) આશીઃસ્તવનો સમાવેશ થાય છે.

તીર્થંકરપ્રભુના વિવિધ ગુણોને કેન્દ્રમાં રાખી અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દુષ્કૃત નિન્દા, સુકૃત અનુમોદના, શરણાગતિ ભાવની કેળવણી અહીં પ્રગટ થાય છે. “આજ્ઞા એ જ મહાન” આવો ઘોષ અહીં ધ્વનિત થાય છે. સ્તોત્રના અન્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પાઠ કરીને ચાલુક્ય નરેશ કુમારપાલ પોતાના મનોરથ પૂર્ણ કરે. આચાર્યશ્રીએ કુમારપાલ માટે આ સ્તોત્રની રચના કરી છે. આ સ્તોત્રનો ઉલ્લેખ “મોહરાજ-પરાજય” નામના નાટકમાં “વીસ દિવ્યગુલિકા”ના નામથી પ્રગટ થાય છે.

સ્તોત્રકાવ્યની વિશાળ શ્રેણીમાં વીતરાગસ્તોત્રનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. ભક્તિને લીધે અત્યંત મધુર કાવ્ય બની રહ્યું છે. તો સાથોસાથ કાવ્યકલાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે. આમાં ભક્તિની સાથોસાથ જૈનદર્શનની ઉત્તમતાને પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે. કામ-રાગ, સ્નેહ-રાગનું નિવારણ સુકર છે પરંતુ અત્યંત પાપી દૃષ્ટિ-રાગનું ઉચ્છેદન તો પણ્ડિતો-સાધુ-સન્તો માટે દુષ્કર છે.

કામરાગ-સ્નેહરાગાવીષત્કરનિવારણૌ ।

દૃષ્ટિરાગસ્તુ પાપીયાન્ દુરુચ્છેદઃ સતામપિ ॥

વીતરાગ સ્તોત્રમાં ભક્તિની સાથોસાથ ધર્મસહિષ્ણુતા, પરધર્મસન્માન ભાવના જોવા મળે છે. આ સ્તોત્રમાં રહેલ રસ, આનન્દથી હૃદયને તલ્લીન કરવાની સહજ પ્રવૃત્તિ જોવા મળે છે. જેનાથી આ સ્તોત્રનું સ્થાન સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ છે.

(૩) મહાદેવસ્તોત્ર :

આ સ્તોત્રનું અન્ય નામ મહાદેવબત્રીસી કે મહાદેવદ્વાત્રિશિકા છે. નામ મુજબ આમાં ૩૨ પદ્યો અને છેલ્લે ૩૩મું પદ્ય ઉપસંહારરૂપે આર્યા છન્દમાં છે. હાલ

પ્રાપ્ત થતું સ્તોત્ર ૪૪ શ્લોકોનું છે જે દર્શાવે છે કે સમય જતા અહીં પ્રક્ષેપ થયા હશે.

આ સ્તોત્રમાં મહાદેવનાં લક્ષણ અને એ લક્ષણોથી લક્ષિત એવા દેવાધિદેવ મહાદેવ આ દુનિયામાં કોણ હોઈ શકે ? એનું સવિસ્તાર વર્ણન આપ્યું છે. અભયપ્રદ, પ્રશાન્ત, રાગદ્વેષમુક્ત, જિતેન્દ્રિય, નિર્મોહી, લોભમદમુક્ત, કામવિજેતા, મહાજ્ઞાની, મહાયોગી, મહામૌની જેવા અનેક વિશેષણોનો પ્રયોગ કરીને હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન મતાનુસાર વીતરાગ દેવનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. આવાં લક્ષણો જેમાં ચરિતાર્થ નથી એવા અન્ય કોઈ દેવ ન હોઈ શકે, એવો પળ એનો ધ્વનિ છે.

ભવબીજાઙ્કુરજનના રાગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

અર્થાત્ જેના ભવરૂપી બીજના અઙ્કુરો ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ દોષ શમી ગયા હોય તેવા જ કોઈ દેવ હોય પછી તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ કે જિન હોય તેને નમસ્કાર છે. આવી અનોખી સ્તુતિ દ્વારા આચાર્યશ્રી સ્વસિદ્ધાન્ત અનુસાર વીતરાગદેવસ્વરૂપ દર્શાવીને વાસ્તવિક શિવતત્ત્વને વ્યક્ત કરે છે.

વૈદિક ધર્મના ત્રિદેવ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશનો વિચાર જૈનધર્મ સ્વીકારે છે. પરન્તુ તેની ભાવનામાં પરિવર્તન છે. જગત્સર્જક બ્રહ્મા, પાલક વિષ્ણુ અને સંહારક શઙ્કર. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારને ન માનનાર જૈન દૃષ્ટિ આ ત્રણ સ્વરૂપને એક અર્હત કે જિનેશ્વરરૂપી મૂર્તિના દર્શનરૂપે નિહાળે છે.

એકમૂર્તિસ્ત્રયો ભાગા બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાઃ ।

ત એવ ચ પુનરુક્તા જ્ઞાનચારિત્રદર્શનાત્ ॥

જ્ઞાનં વિષ્ણુઃ સદા પ્રોક્તં બ્રહ્મા ચારિત્રમુચ્યતે ।

સમ્યક્ત્વં તુ શિવઃ પ્રોક્તમર્હન્મૂર્તિસ્ત્રયાત્મિકા ॥

(૪) શ્રી અર્હન્નામસહસ્ર-સમુચ્ચય :

સ્તોત્રના અનેક પ્રકારોમાં એક પ્રકાર છે નામાવલિ સ્તોત્ર. આચાર્યશ્રી રચિત આ સ્તોત્રકાવ્ય પળ આ જ પ્રકારનું છે. આ સ્તોત્રમાં અન્ય કાંઈ ખાસ વર્ણન પ્રાપ્ત થતું નથી. પરન્તુ પરમતત્ત્વના નામના પુનઃ ઉચ્ચારણ જોવા મળે છે.

અર્હન્નામસહસ્ર સ્તોત્રનું બીજું નામ “સિદ્ધસહસ્રનામસ્તોત્ર”,

“જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર” પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં સો-સો નામનું એક શતક એવા દશ શતકમાં વિભાજિત આ સ્તોત્રમાં ભગવાન જિનનાં ૧૦૦૮ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ સ્તોત્ર એક પ્રભાવક સ્તોત્ર છે. જેના અન્તમાં ફલશ્રુતિ લખતાં કહ્યું છે કે આ નામોનું શ્રવણ, મનન, પઠન કે જાપ અત્યન્ત ફલદાયી છે.

(૫) અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા :

આ બત્રીસીમાં આચાર્યશ્રીની કુશળ કલમ દ્વારા મહાવીરપ્રભુની વિશદ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પ્રારમ્ભના ત્રણ શ્લોકમાં ભગવાનના ૪ અતિશય (૧) જ્ઞાનાતિશય (૨) અપાયાપગમાતિશય (૩) વચનાતિશય (૪) પૂજાતિશય દર્શાવીને સીધા જ અન્ય દર્શન પર પ્રહાર કરીને તેની આલોચના કરી છે. ૪ થી ૯ શ્લોકમાં વૈશેષિક દર્શન, ૧૦મા શ્લોકમાં ન્યાય દર્શન, ૧૧-૧૨ શ્લોકમાં પૂર્વમીમાંસાદર્શન, ૧૩-૧૪ શ્લોકમાં વેદાન્તદર્શન, ૧૫મા શ્લોકમાં સાંખ્યદર્શન, ૧૬-૧૯ શ્લોકમાં બૌદ્ધદર્શન, ૨૦મા શ્લોકમાં ચાર્વાકદર્શનની ખૂબીપૂર્વક ચર્ચા કરીને નિરસન કરવામાં આવ્યું છે.

શ્લોક ૨૧ થી ૩૦ સુધી જૈનદર્શનની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. અન્તમાં જૈનદર્શનની વ્યાપકતા દર્શાવતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે જે રીતે બીજા દર્શનોના સિદ્ધાન્ત એકબીજાના પક્ષ કે પ્રતિપક્ષ બનાવાના કારણે ઈર્ષ્યાથી ભરેલા છે, એવી રીતે અર્હન્ મુનિનો આ સિદ્ધાન્ત નથી. કારણ કે અહીં નિરૂપેલાં નયવાદ, પ્રમાણવાદ, સસનય, અનેકાન્તવાદ, સપ્તભઙ્ગી, સકલાદેશ અને વિકલાદેશ આદિ યથાર્થ વસ્તુ છે એનાથી દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક, તાત્ત્વિક અને મૌલિક બની શકે છે. શ્લોક ૩૧-૩૨માં ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિ કરી ઉપસંહાર આપવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. આનન્દશંકર ધ્રુવ કહે છે કે આ સ્તોત્રમાં ચિન્તન તથા ભક્તિનો એટલો સુન્દર સમન્વય થયો છે કે આ સ્તોત્ર દર્શન તથા કાવ્યકલા બન્ને દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ કહી શકાય તેવું છે.

(૬) અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા :

આ દ્વાત્રિંશિકા સ્તોત્રનું સ્વરૂપ આગળના સ્તોત્રની સમાન જ છે પરન્તુ તફાવત છે બન્નેની રજૂઆતમાં. આગળના સ્તોત્રમાં પરમતખણ્ડન છે જ્યારે અહીં

સ્વમતમણ્ડન રજૂ થયું છે. આરમ્ભમાં ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિ કરી સરલ-સરસ શબ્દોમાં જૈનધર્મનું સ્વરૂપવર્ણન રજૂ કરવામાં આવે છે. સંસારમાં આવવાનું કારણ છે આસ્રવ અને મોક્ષનું કારણ છે સંવર. જૈન સિદ્ધાન્તનો આ સાર અહીં વર્ણિત છે. અન્ય પદ્યોમાં આ જ વાતનો વિસ્તાર પ્રાપ્ત થાય છે. અનેકાન્ત માનવાને કારણે કોઈપણ વિરોધ આવતો નથી.

દ્વાત્રિંશિકા એટલે બત્રીસ શ્લોકોનો સમૂહ. આ બંને બત્રીસીમાં આચાર્યની ભાષા-શૈલી ઉચ્ચ કવિત્વ ગુણો યુક્ત છે. દાર્શનિકતાની સાથોસાથ ભક્તહૃદયની લાગણીનો તીવ્ર સ્વર પ્રગટ થયો છે. અન્ય દર્શન શાખાઓના સિદ્ધાન્તોનું આલોચનાત્મક અવલોકન કરીને ભક્તિનો સુભગ સમન્વય સુન્દર રીતે અભિવ્યક્ત કર્યો છે. આ સ્તવનો જેટલાં દાર્શનિક છે તેટલાં જ સાહિત્યિક બની રહ્યાં છે.

સાર : આ સ્તોત્ર-સરિતામાં પ્લાવિત બનીને આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિનું કવિ હૃદય વેદના, વ્યથા, આકાંક્ષા શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રગટ કરે છે. પ્રાર્થના દરેક ધર્મનું એક અભિન્ન અંગ છે પરન્તુ અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સ્તોત્રકાર નિજલીનતા અને કોમલતા વ્યક્ત કરીને પોતાના ઉદાર હૃદયોનો પરિચય આપે છે. જેમાં કોઈ ધાર્મિક સંકીર્ણતા દેખાતી નથી. અન્તરનો ઉમઝકો, આત્મનિવેદન અને માનસિક શાન્તિ અહીં પ્રગટ થતી દેખાય છે. સ્તોત્રમાં ચાહે વીતરાગ હોય કે મહાદેવ હોય તેમાં સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિકોણ જોવા મળે છે. જેટલી શ્રદ્ધાથી તેઓ મહાવીરને નમસ્કાર કરે છે એટલી જ શ્રદ્ધા અન્ય દેવો તરફ દર્શાવે છે. આથી જ કહી શકાય કે આચાર્યશ્રી જેટલા દાર્શનિક, આલંકારિક, વૈયાકરણી છે તેટલા જ કોમલ હૃદયના આર્દ્ર ભક્તકવિ છે.

C/o. અધ્યક્ષ, સંસ્કૃતવિભાગ

શામલદાસ આર્ટ્સ કોલેજ,

ભાવનગર-૧